

ТЕРМІНИ *ВАРІАНТНІСТЬ* І *ТРАНСФОРМАЦІЯ* ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

© Біловус Г. Г., 2009

Розглянуто обсяг понять варіантність та трансформація фразеологічних одиниць у сучасній лінгвістичній науці. На підставі ретроспективного аналізу українських перекладів російськомовних повістей Т. Шевченка простежено подібні та відмінні тенденції у фіксуванні фразеологічних відповідників у перекладних словниках.

The scope of the phraseological units variance and transformation notion in modern linguistic studies was considered. Analogous and distinct tendencies at the fixation of the phraseological correspondences in the foreign dictionaries in translation were observed on the grounds of retrospective analysis of the Ukrainian translations of T. Schevchenko's Russian narratives.

Проблема фразеологічного варіювання та індивідуально-авторських трансформ фразеологізмів неодноразово ставала об'єктом лінгвістичних студій мовознавців. На сучасному етапі розвитку фразеологічної науки питанням розмежування понять варіантності та трансформації присвячено низку праць [1–5]. Дослідники наголошують, що варіювання як найяскравіший вияв постійного розвитку мови, зумовлює виникнення двох протилежних тенденцій: уніфікації лексичного складу ФО, з одного боку, та постійних формальних змін, з іншого [6, с. 85].

Фразеологічне варіювання не слід ототожнювати з трансформацією фразеологічних одиниць (далі – ФО). Від *трансформації* ФО відмежуємо явище *фразеологічної варіантності*, коли відбувається певна модифікація лексичного складу, однак структура визначальних її параметрів залишається константною, а внутрішня форма – незмінною, як-от: *гроша ламаного (мідного) не вартий*. Можливість фразеологічного варіювання забезпечує не зредукований елемент семантичної структури фразеологічного компонента. Різні компоненти визначаються різною «фразеозбуджуваністю», до того ж варіювання може йти за різними аспектами значення того самого фразеологізму [1, с. 58]. Так, наприклад, В. М. Білоноженко та І. С. Гнатюк зазначають: «Використовуючи термін *т р а н с ф о р м а ц і я* ФО, багато дослідників має на увазі виключно структурні перетворення... Обмеження поняття трансформації ФО тільки структурними змінами пояснюється ще й ототожненням трансформації ФО з варіацією ФО. Проте не слід забувати, що трансформація ФО – це явище okazіональне, що завжди має виразне стилістичне забарвлення, тоді як варіантність ФО характеризується узуальними властивостями, мета варіантних фразеологічних утворень у більшості випадків визначається важко» [2, с. 107].

Не можна повністю погодитися із такими міркуваннями дослідників, бо «якщо лексичні варіації не порушують смислової тотожності ФО, то трансформації ФО, як правило, приводять до зрушень у семантиці та стилістичному забарвленні фразеологізмів <...>. При лексичних варіаціях компоненти ФО, які взаємозамінюються, перебувають у дуже тісних системно-лінгвістичних зв'язках...» [2, с. 109]; «...Обов'язковою умовою лексичних трансформацій ФО є їх цілеспрямований характер, те, що вони здійснюються з цілком визначеною метою. Відчутність штучності, навмисності лексичних трансформацій дозволяє кваліфікувати їх як okazіональні. Варіації ж лексичного складу ФО мають узуальний характер. Вони виникають як закономірна ланка в процесі мовної еволюції» [2, с. 119]. До явища okazіональності/узуальності, на наш погляд, не можна застосовувати таку

додаткову ознаку, як мета (важко припустити, що явище варіантності існує «без мети»), а понад те «відчутність штучності», оскільки цей параметр є надзвичайно суб'єктивним. Оскільки таке твердження суперечить реальній мовній практиці, то на певному етапі okazіональне може в подальшому ставати узуальним.

У розумінні зазначених вище понять поділяємо погляд А. М. Мелерович та В. М. Мокієнка, які зазначають, що «лексикографування різноманітних індивідуально-авторських вживань ФО необхідне для виявлення особливостей їх функціонування й тенденцій історичного розвитку» [4, с. 4]. **Актуальність** обраної теми визначається необхідністю комплексного вивчення динаміки фразеологічної системи української мови, а, окрім того, й окремих підходів до укладання фразеологічних словників через дослідження змін у той чи інший спосіб ФО у перекладах. Оскільки перекладач як майже співавтор художнього твору усвідомлено чи неусвідомлено вдається до змін компонентного складу одиниць мови-перекладу, важливо простежити динаміку перекладацьких пошуків.

Мета дослідження полягає у наочному відображенні в українських перекладах російськомовних повістей Т. Г. Шевченка динаміки розвитку фразеологічної системи:

*Катруся моя бедная сначала показывала вид, что ничего не видит и не слышит; а после уже, ей, сердечной, **невозмогу стало**, да что станешь делать с таким иродом?* [7, т. 3, с. 173].

*Катруся моя бідна, спершу вдавала, що нічого не бачить і не чує, а потім вже їй сердешній **не в змогу стало**, та що ти робитимеш з таким виродком!* [8, с.332].

*Катруся моя бідна спершу вдавала, що нічого не бачить і не чує, а потім вже їй сердешній **не в змогу стало**, та що ти робитимеш з таким виродком!* [9, с. 400].

*Катруся, моя бідна, спершу вдавала, що нічого не бачить і не чує, а потім уже їй, сердешній, **і не сила була**, але що ти вдієш з таким виродком?* [10, т. 8, с. 36].

*Катруся моя бідна спершу вдавала, що нічого не бачить і не чує; а потім уже їй, сердешній, **і несила була**, та що ти робитимеш з таким иродом?* [11, с. 132–133].

Саме це засвідчує фразеографічна практика: рос. *не в <мого>ту кому* – укр. *не під силу, не сила*, (рідко) *не в могу*, (диал.) *не могота кому що*; (сил нет выдержать) *не видержка кому* [Не сила терпіти лихої напасти (Л. Українка). Спробував сісти, – не в могу (М. Вовчок). Їй-богу, далі не видержка! (А. Кримський)] рос. *невозмогу кому что* – укр. *не під силу (не до снаги, несила, незмога) кому що* [12, с. 534].

Питання **трансформацій та варіантності** тісно пов'язане з розумінням самої суті такого явища, як фразеологічність. Зокрема, важливим у цьому зв'язку є думка про те, що компоненти фразеологічних одиниць не втрачають своїх значень. Саме тому можливими виявляються ті чи інші заміни/зміни компонентного складу. З огляду на це, можна виокремити у складі ФО ядрові та периферійні компоненти, хоча здебільшого й ті, й інші можуть бути трансформованими. Окрім того, у межах досліджуваної проблеми набуває виняткової значущості питання параметрів, застосовуваних під час визначення узуальності чи okazіональності ФО. Оскільки вживання трансформованої одиниці дає підстави інтерпретувати це явище як варіантність. Однак постає питання про кількість таких вживань для обґрунтованих висновків про варіантність.

А. М. Мелерович та В. М. Мокієнко описують процеси трансформацій ФО за допомогою поняття *фразеологічна конфігурація*. «Фразеологічна конфігурація – це структурно-семантична і стилістична єдність, яку утворює фразеологічна одиниця та її актуалізатор. Фразеологічним актуалізатором є слово, словосполука, речення чи група речень, семантично пов'язаних із фразеологізмами, що вживаються в цих контекстах» [4, с. 32]. У зв'язку із цим виникає достатньо тонка проблема розмежування компонентів, належних до складу ФО (можливо, й факультативних), та слів (словосполук, речень...), які стосуються контекстного оточення чи, за А. М. Мелерович та В. М. Мокієнком, фразеологічної конфігурації.

Досліджуючи проблему okazіональності/узуальності стосовно компаративної фразеології, К. Мізін зазначає: «Тут погляди фразеологів зводяться до двох кутів зору: 1) прихильники першого

вважають основним критерієм належності того чи іншого порівняння до фразеологічного фонду його відтворюваність і фіксацію фразеологічними (стилістичними тощо) словниками. Але при цьому критерії визначення меж КФО є дуже широкими; 2) прихильники другого погляду дуже звужують межі компаративних ФО, тобто відносять до них одиниці з повністю переосмисленою (ідіоматизованою) порівняльною частиною, яка перетворилася в елемент підсилення та втратила своє компаративне значення. Але обидва ці критерії не є абсолютними, бо відтворюваність вимагає для віднесення того чи іншого порівняння до складу КФО підтвердження фактами функціонування їх у творах художньої літератури для визначення частоти вживання останніх. ... Нам близька думка О. В. Куніна [13, с. 38], яка базується на методі фразеологічної ідентифікації, про те, що аргументами на користь фразеологічності є фіксація словосполучення хоч би одним словником або його вживання трьома авторами» [14, с. 15]. Отже, основним параметром стосовно розмежування оказіональності та узуальності може бути лише поширення зміненої в той чи інший спосіб одиниці в мовній практиці лінгвоспільноти.

Так, яскравим прикладом набуття ФО додаткового семантичного відтінку є вживання ФО у такому контексті:

(1) *Лишь только хозяин с хозяйкой вступили на террасу, как крепостной оркестр грянул знаменитый марш из «Вильгельма Телля», после марша сейчас же, **не переводя духу**, полонез, и бал начался во всем своем величии* [7, с. 183].

*Скоро господар з господинею ступили на терасу, коди це оркестр крепаків гримнув славетний марш з «Вільгельма Телля». Після маршу, **не переводячи духу**, зараз полонез, – і баль почався у всьому величчі* [9, т. 5, с. 9].

*Ледве господар із господинею ступили на терасу, кріпацька оркестра вдарила славнозвісного марша з «Вільгельма Телля», після марша таки зараз, **не відідхнувши**, – полонеза, – і баль розпочався в усій своїй пишності* [10, т. 8, с. 51].

*Тільки що господар з господинею ступили на терасу, як оркестр із кріпаків гримнув знаменитий марш із «Вільгельма Телля», після маршу зараз же, **не переводячи духу**, полонез, – і бал розпочався у всій своїй величчі* [11, с. 146].

(2) *Слушатели вокруг беседки в продолжение игры не пошевелились, и, когда он кончил свои чудные вариации, слушатели долго еще слушали, **не переводя духа**, разразились, наконец, общим вздохом и снова замолчали* [7, с. 188].

*Слухачі, що стояли коло альтанки, за цілий час гри не ворухнулись і, коли він скінчив свої чудовні варіації, слухачі ще довго слухали, **переводячи дух**, нарешті разом зітхнули та й знов замовкли* [9, т. 5, с. 16].

*Слухачі навколо альтанки підчас гри не ворухнулись, а коли він скінчив свої чудові варіації, слухачі ще довго слухали, **не переводячи духу**, нарешті всі разом зідхнули і знов замовкли* [10, т. 8, с. 59].

*Слухачі, що стояли навколо альтанки, за весь час гри не поворухнулись і, коли він кінчив свої чудові варіації, ще довго слухали, **не переводячи духу**, нарешті всі разом зітхнули й знову замовкли* [11, с. 152].

Словники фіксують фразеологізм у такому значенні: укр. *не переводячи / не перевівши духу* (дух, подиху, подих), зі сл. випивати. Відразу, за один прийом; залпом. *Григорію, що запізнився на гулянку, запропонували склянку горілки. Той, не переводячи духу, випив її до дна* (З усн. мови) [15, с. 492].

На думку А. М. Мелерович та В. М. Мокієнка, «широке вивчення фразеологічної варіантності й синонімії, а також всебічне дослідження стилістичного вживання ФО в художній літературі та публіцистиці переконливо продемонстрували динамічний характер фразеології, її відкритість до різноманітних структурно-семантичних змін» [4, с. 3]. Важливим у цьому аспекті є питання фіксації словниками тих чи інших ФО та їх варіантів. Твердження про відставання лексикографічної практики від життя вже давно є сталим у наукових працях. Однак уміщення одиниці у словнику є свідченням про її стабілізацію. Л. П. Дядечко стверджує, що «стабілізацію КВ (крилатих висловів – Прим. моя. – Г. Б.) треба розуміти як демаркацію меж варіювання їх форми та змісту. При цьому

належить відрізнити ті зміни, які набувають регулярного характеру від контекстних перетворень. У першому випадку результатом змін виступає варіантний КВ як явище, що залучене до системи мови. У другому випадку, коли перетворення обмежуються одним мовцем, результат слід відносити до індивідуально-авторських мовленнєвих феноменів...» [16, с. 111]. Відтак, визначивши параметри, за якими можна одиницю інтерпретувати як узуальну (із попередніх міркувань випливає, що таким параметром є вживання більше, ніж одним мовцем), її належить фіксувати у словниках.

Таким чином, динаміка перекладацьких пошуків відображає тенденції розвитку української мови. Українські фразеологічні словники засвідчують значний діапазон варіантності ФО та послідовну їх фіксацію. Однак у словниках не завжди дотримано системності у фразеографії, що, відповідно, вимагає усталення фіксації фразеологічних відповідників у процесі укладання словників.

1. Авксентьєв Л. Г. Індивідуально-авторські видозміни у сфері фразеології / Л. Г. Авксентьєв, В. Д. Ужченко // Українське мовознавство. – 1979. – Вип. 7. – С. 55–63. 2. Білоноженко В. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. Білоноженко, І. Гнатюк. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с. 3. Важеніна О. До проблеми розмежування фразеологічних трансформацій, модифікацій та варіацій / О. Важеніна // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – Вип. 6. – С. 310–313. 4. Мелерович А. М. Фразеологизмы в русской речи : словарь / А. М. Мелерович, В. М. Мокиенко. – М.: Рус. словари, 1997. – 864 с. 5. Павловська Г. В. Трансформація і варіація фразеологічних одиниць / Г. В. Павловська // Питання фразеології східнослов'янських мов : тези респ. наук. конф. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 40–42. 6. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посібн. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 434 с. 7. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : [у 12 т.] / Т. Г. Шевченко. – К., 2003. – Т. 3–4. 8. Шевченко Т. Г. Княгиня / Т. Г. Шевченко; перекладь О. Перебенді // Правда. – Львів, 1889. – № 5. – С. 312–337. 9. Повне видання творів Т. Шевченка. – Київ-Ляйпціг. Українська накладня. – [Б. Р.]. – Т. 4–5. 10. Шевченко Т. Г. Повне видання творів / Т. Г. Шевченко; за ред. П. Зайцева; Укр. Наук. ін-т у Варшаві. – Варшава; Львів, 1934–1936. – Т. 7–8. 11. Шевченко Т. Г. Твори / Т. Г. Шевченко. – К., 1964. – 684 с. 12. Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів / І. О. Вирган, М. М. Пилинська. – Х.: Прапор, 2002. – 864 с. 13. Кунин А. В. Курс фразеології сучасного англійського мови : учебн. / А. В. Кунин. – 2-е изд., перераб. – М.: Высш. шк.; Дубно: изд. центр «Феникс», 1996. – 381 с. 14. Мізін К. І. Компаративна фразеологія: монографія / К. І. Мізін. – Кременчук: ПП Щербатих В. В., 2007. – 168 с. 15. Словник фразеологізмів української мови / укл.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с. 16. Дядечко Л. П. Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность: монографія / Л. П. Дядечко. – К., 2002. – 294 с.